

„DREPTUL TREBUIE SĂ FIE SOCIAL”
OTTO VON GIERKE ȘI SOLIDARISMUL CONSTITUȚIEI DIN 1923 (II)
(continuare din nr.1/2023)

*Dr. Tudor AVRIGEANU**

Abstract: *While the first part of this article documented the positions taken by important Romanian scholars on solidarism (I) and especially on the issue of property conceived as social function following the theory of Leon Duguit but also the relevant provisions of the German Weimar Constitution (II.1), this second and last part will try to demonstrate the relevance of Otto von Gierke's social law paradigm for the Romanian Constitution from 1923.*

Key words: *Republicanism; Otto von Gierke; Genossenschaft; Social Law; Cicero.*

2. La începutul lunii aprilie 1911, ziarele bucureștene „Voința Națională” (apropiat de Partidul Național Liberal, numărul din 8 aprilie), „Dimineața” (numărul din 7 aprilie) și „Ordinea” (ziarul Partidului Conservator-Democrat, numărul din 6 aprilie) relatau despre o întâlnire între „Otto von Gierke și reacționarii noștri”, respectiv despre «Banchetul pentru profesorul Gierke» (astfel ultimele două) care avusese loc o seară înainte în sala de marmură a hotelului Bulevard. Organizarea banchetului fusese asumată de profesorii de drept și totodată politicienii conservatori Emanoil Antonescu și Constantin C. Arion, ultimul la acea vreme îndeplinind și funcția de ministru al instrucțiunii publice în guvernul conservator condus de P. P. Carp (29 decembrie 1910 – 27 martie 1912). În lipsa unor date precise despre scopul vizitei lui Gierke la București, dar ținând seama de faptul că guvernul demarase deja primii pași în ceea ce avea să fie ulterior celebra «afacere a tramvaielor» îndreptată direct împotriva politicienilor liberali care controlau societatea bucureșteană de transport public înființată în 1909 sub mandatul de primar al lui Vintilă Brătianu, am putea specula în legătură cu o posibilă intenție a conservatorilor de a obține de la reputatul jurist german o consultație ce putea fi apoi folosită împotriva adversarilor. O *Consultare asupra situației juridice a Societății Municipale de Tramvaie București* cu data de 22 octombrie urma într-adevăr să fie să fie expediată de la Berlin cu semnătura lui Otto von Gierke, fiind încă în cursul aceluiași an publicată de o editură bucureșteană, însă conținutul nu era deloc favorabil pentru conservatorii care prin

* Cercetător științific II, Institutul de Cercetări Juridice „Acad. Andrei Rădulescu” al Academiei Române; tavrigeanu@gmx.de

vocea aceluiși Antonescu le imputau liberalilor faptul de a fi „invitat oameni străini ca să atace în chip necuviincios toate instituțiile noastre”, punând pe Gierke „să vorbească de «*iustitia fundamentum regnorum*»¹ ca și cum noi nu am ști de acest lucru”².

Printre participanții la banchetul din 5 aprilie se afla și liberalul Constantin Dissescu, decanul Facultății de Drept din București la acea dată, despre care ziarele relatează că „a rostit una din acele cuvântări cum numai d-sa știe să le ție” (*Ordinea, Dimineața*), ori, dimpotrivă, că prin discursul său „s-a hotărât de bună seamă a satiriza pe reacționarii printre cari, nu știm prin ce minune s-a furișat. Căci cum să înțelegem altfel critica aspră ce a adus dreptului roman cu formula lui seacă și strâmtă? Cum să înțelegem c-a apăsas asupra caracterului social al dreptului modern față de individualismul celui roman?” (*Voința națională*). Dincolo de tonul agresiv, *Voința Națională* sugera cititorilor săi că ar fi fost de necrezut ca Dissescu să-și manifeste realmente adeziunea la tezele profesorului de la Berlin, adeziune care rezultă însă nu mai puțin limpede și din relatarea plină de deferență a ziarelor *Ordinea și Dimineața*, cu mici și ne semnificative excepții identice: Dissescu „a făcut un savant istoric al dreptului modern german, fazele prin care el a trecut, antagonismul dintre dânsul și dreptul roman, meritele juriștilor germani în ce privește dreptul german, dar și în ce privește dreptul roman”, subliniind că „profesorului Gierke îi revine meritul de a fi întâmpărit dreptului caracterul social care ne va vindeca de individualismul utrat (sic!). E recunoscător profesorului care a pus în locul ficțiunii realitatea și bea în sănătatea oaspetelui și a soției sale”³. Plină de ironie mușcătoare, *Voința Națională* oferă și ea un mini-inventar corect al unor aspecte din concepția lui Gierke, și e de presupus că este vorba despre acele aspecte care îi interesau cel mai mult pe liberali: „Bietul sărbătorit [Gierke] va pleca încredințat că, de bună seamă, elevii și admiratorii săi din București, d-nii C. C. Arion și Em. Antonescu, au înțeles ideea cea nouă a dreptului social, a datoriilor proprietății private, a solidarismului”⁴. Să se fi extins oare această ironie și asupra lui Constantin Dissescu, în sensul că acesta s-ar fi lăsat deja în 1911 «convertit» la ceea ce urma să fie în 1923 „ideea cea nouă” a Constituției României?

În acest sens pare a fi înțeles lucrurile Eduard Diogenide, care își ia sarcina de a-l instrui pe Dissescu cât privește faptul că în realitate, „dreptul roman nu a fost un drept cu un caracter individualist exagerat”, nici măcar în cazul proprietății private, supuse la „o sumă de restricțiuni în interes general și social”; cu atât mai mult cu cât Gierke însuși ar fi subliniat în discursul său înțeles ca replică indirectă „marile calități ale dreptului roman”, Diogenide considera că Dissescu s-ar fi arătat „mai catolic decât Papa”⁵. Referindu-se la dreptul *privat* roman așa cum fusese el receptat în

¹ O. v. Gierke (1911), p. 22.

² E. Antonescu (1911), p. 9.

³ *Ordinea* (6 aprilie 1911); *Dimineața* (7 aprilie 1911).

⁴ *Voința națională* (8 aprilie 1911).

⁵ E. Diogenide (1911), p. 17, 18, 23. – Asupra legăturilor sociale ale proprietății în dreptul roman a se vedea W. Simshäuser (1982); asupra formării proprietății romane pe larg V.-Al. Georgescu (1931); J.-P. Coriat (1995).

Germania începând din Evul Mediu și apoi reconstruit de către romaniștii germani în secolul al XIX-lea⁶ în aceeași cheie individualistă ca și codul civil Napoleon⁷, Otto von Gierke arătase însă cu ocazia criticii îndreptate împotriva codificării dreptului civil german că „tocmai deoarece primul proiect [al BGB] era roman, el era individualist și capitalist. Dreptul german este un drept al comunității și de aceea nu îl abstrage pe individ din contextul social, ci adaptează toate drepturile pe care le atribuie individului funcției lor în viața întregului”⁸. Rămasă fără ecou la vremea respectivă pe planul dreptului privat, critica lui Gierke avea să se impună pe planul dreptului public, astfel rezultând în cadrul dreptului german dihotomia între conceptul de sorginte romanist-liberală al proprietății înțelese ca „dominație asupra lucrului, fără limite și fără obligații”⁹ consacrat – în pofida criticii lui Gierke de § 903 BGB din 1896/1900 – și cel datorat tradiției germanist-sociale, consacrat prin art. 153 al Constituției de la Weimar din 1919 și continuat de art. 20 din Legea fundamentală de la Bonn din 1949¹⁰. Aceași dihotomie avea să caracterizeze și dreptul român, din momentul adoptării Constituției din 1923, despre care s-a spus pe bună dreptate că „garantează dreptul la proprietate individuală, dar nu o mai consideră în forma ei rigidă, cviritară (sic!), sacrosantă și inviolabilă”, ci, „supusă și ea evoluțiunii continue potrivit marilor necesități sociale cetățenești și de Stat”, având o „nuanță mai mlădioasă, mai elastică” grație posibilității exproprierii pentru cauză de utilitate publică potrivit tot „necesităților vremii”, tocmai ca „o funcție socială”¹¹.

Altfel decât considerau Diogenide și presa liberală a timpului, Constantin Dissescu se situase și până în 1911 pe poziții apropiate de concepția lui Gierke, formulând într-un discurs parlamentar din 1906 teza potrivit căreia „averea este o funcție socială”¹² în apărarea marilor proprietăți de o manieră similară celei în care Gierke însuși atribuia „marilor moșii ale familiilor istorice” o „funcție națională și socială”, fără a uita însă de aceeași funcție a proprietății unei țărâni văzute ca „cea mai puternică stăvilă împotriva atacurilor din exterior și a răsturnărilor în interior”¹³, la fel precum și Dissescu accentua în mod deosebit faptul că și la români proprietatea țărănească a fost la început „liberă din tată în fiu”, de unde și dezastrul produs o dată cu dispariția acesteia prin cedarea către marii proprietari: „prima și cea mai tare lovitură dată sentimentului de independență națională”¹⁴. Cât privește „solidarismul” însă, lucrurile păreau să stea altfel, de vreme ce în *Introducerea la studiul dreptului constituțional* publicată în același an 1911, Dissescu scria că „școala solidaristă ... sacrifică cu totul individualismul, pe individ, în folosul colectivității” și că deși ea

⁶ E. Wolf (1963), p. 681.

⁷ Pe larg O. Diliberto (2019).

⁸ O. Gierke (1896), p. 2.

⁹ O. Gierke (1896), p. 40.

¹⁰ T. Mayer-Maly (1984), p. 149; K. Kroeschell (1989), p. 43–46.

¹¹ G. Trifon, în A. Lascarov-Moldovanu, S. Ionescu (1925), p. 96.

¹² C. Dissescu citat de D. Drăghia (2007), p. 68, 72.

¹³ G. Dilcher (1974–1975), p. 337.

¹⁴ C. G. Dissescu (1889), p. 8, 9, 10

„se laudă oarecum de a fi ultimul cuvânt al concepțiunii politice, în realitate este școala cea veche romană care era formulată în principiul *salus populi suprema lex*, este acea doctrină care făcea din stat un scop, din individ un mijloc, în vreme ce adevărul este – cel puțin în credința mea – în ideea contrară: individul și viața individuală sunt scopul iar statul nu e decît mijlocul pentru triumful drepturilor și libertăților individuale”¹⁵.

Toate aceste considerații vor apărea fără modificări în scrierea lui Dissescu despre *Enciclopedia juridică* din 1915, de unde vor fi citate de Anibal Teodorescu în 1923 pentru a ilustra faptul că o dată cu Constituția proaspăt adoptată „concepția nouă, solidaristă, a triumfat asupra celei vechi, individualiste, triumf cu atât mai strălucitor cu cât însuși unul din autorii materiali ai anteproiectului de constituție, un distins profesor universitar care face astăzi solidarism”¹⁶ s-ar fi situat inițial pe pozițiile individualismului. O asemenea interpretare ar fi fost întemeiată însă numai în măsura în care s-ar fi putut porni de la disocierea lui Dissescu de anteproiectul elaborat în 1921 în cadrul cercului de studii al Partidului Național Liberal și în a cărui expunere de principii D. Ioanițescu arătase că proprietatea sacră și inviolabilă „nu se mai poate menține, nu numai față de concepțiile teoretice actuale, dar chiar față de realitatea socială”, fiind deja „contrazis, chiar prin dispozițiuni legale, o dată prin legea minelor din 1895, și a doua oară în 1917 prin hotărârea exproprierii”; alternativa la „socializarea generală a proprietății” operată în Uniunea Sovietică fusese deja identificată în „formula mai moderată din noua Constituție germană (August 1919) că «proprietatea este o funcție socială» care „s-ar potrivi mai bine cu actuala evoluție a țării”¹⁷. Și în această privință Dissescu se situa de partea lui Gierke – *salus populi suprema lex* ca „justificare a oricărei încălcări a dreptului”¹⁸ –, chiar dacă sursele sale de inspirație cât privește interpretarea celebrului principiu roman aparțin culturii juridice liberale franceze.

„Funesta maximă care spune că statul este legea supremă” fusese amintită și de Numa Denis Fustel de Coulanges în capitolul al XVIII-lea *Despre atotputernicia statului* din *Ceta-tea antică* (capitol care ținea să anunțe încă din titlu că *anticii nu au cunoscut libertatea individuală*¹⁹), iar în tratatul său de drept public din 1915, Dissescu citează această lucrare aproape imediat după ce prezentase teoria politică romană prin tratatele lui Cicero *Despre legi și Republica*²⁰. Tot aici, într-un paragraf cu titlul *Statul este scop sau mijloc?*, Dissescu critică „atotputernicia statului vechi, în care individul nu însemna absolut nimic, pentru el că era un mijloc, un instrument pus la dispozițiunea statului: *salus reipublicae suprema lex* era principiul de competenție al dreptului public roman”²¹, sintetizând diferența dintre pozițiile

¹⁵ C. Dissescu (1911), p. 48, 45 = C. Dissescu (1915a), p. 51, 48-49.

¹⁶ A. Teodorescu (1923), p. 225.

¹⁷ D. Ioanițescu (1921), p. 27.

¹⁸ O. Gierke (1868), p. 643.

¹⁹ N.-D. Fustel de Coulanges (1985), p. 51, 55.

²⁰ C. G. Dissescu (1915b), pp. 143–144.

²¹ C. G. Dissescu (1915b), p. 24.

individului antic și modern în faptul că „astăzi poate foarte bine cineva să trăiască în afară de viața politică, pe cât timp la romani ea era preocupățiunea de căpetenie a oricărui cetățean”²², altfel spus: în epoca modernă „nu individul e zămislit pentru ca statul să trăiască, ci statul e ... alcătuit pentru o mai mare fericire *privată* a tuturor”²³. Cu atât mai mult cu cât după Dissescu Anglia este „țara unde s-au dat cele mai mari lovituri atotputerniciei statului și unde noțiunea de libertate individuală e mai respectată”, era însă greu de înțeles cum tocmai John Locke alesese *salus populi suprema lex* ca deviză pentru *Al doilea tratat despre cărmuire* din 1690 și văzuse în această maximă o „regulă atât de dreaptă și de fundamentală, încât cel care o urmează cu sinceritate nu poate greși în mod primejdios”²⁴. Primejdia apăruse însă abia un secol mai târziu și consta în faptul că „teoria romană a fost însușită și de Convenționali care la 1793 au organizat Comitetul de Salute publică în Franța”²⁵ sub influența lui Jean-Jacques Rousseau: „chipul cu care Rousseau organizează societatea ne conduce la supresiunea libertății adevărate, căci acolo unde domnește *maxima salus populi suprema lex esto*, acolo unde libertatea individuală este subordonată libertății tuturor, adevărata libertate e sugrumată”²⁶, scrie Dissescu, adăugând o trimitere grăitoare la prefața cu care Edouard Laboulaye însoțea *Politica constituțională* a lui Benjamin Constant, cel care „îi cita pe antici, dar avea în fața ochilor o țintă mai apropiată: Jean-Jacques Rousseau”²⁷.

În aceeași direcție trimite și faptul că prima mențiune despre *salus publica suprema lex* este însoțită de Dissescu cu o trimitere la *Elementele de drept constituțional* ale lui Adhemar Esmein²⁸, autor despre care Emanuel Neuman – coautor al mai multor lucrări împreună cu Nicolae Steinhardt și, precum și acesta din urmă, doctorand al lui Mircea Djuvara – considera că „înlăturând teoriile lui Rousseau, nu face decât să reia părerile lui Benjamin Constant”²⁹. A susține însă, precum Constant, că „în Antichitate individul era suveran în afacerile sale publice, dar sclav în toate raporturile sale private”³⁰ ar fi trebuit să fie imposibil de acceptat pentru un jurist, și aceasta nu numai după ce Rudolf von Jhering demonstrase în *Spiritul dreptului roman pe diferitele trepte ale evoluției sale* (1852–1865) faptul că în raporturile private romanii construiseră un edificiu al libertății individuale cu un grad de sofisticare greu de egalat chiar și în epoca modernă³¹, ci deja după ce Edward

²² *Ibidem*, p. 24–25.

²³ *Ibidem*, p. 25 (evid. în original).

²⁴ J. Locke (1999), par. 158 p. 152.

²⁵ C. G. Dissescu (1915b), p. 25 ; pentru Fustel de Coulanges comp. W. Nippel (2008), p. 166, 208–211; A. Momigliano (2000), pp. 233–253.

²⁶ C. G. Dissescu (1915b), p. 179.

²⁷ N. Bobbio (2007), p. 29 : Rousseau „născocise, nu fără să se inspire din autorii clasici, o republică în care puterea suverană, odată constituită pentru a corespunde voinței tuturor, devine infailibilă și «nu are nevoie să dea garanții supușilor, căci e imposibil ca trupul să vrea să dăuneze tuturor membrilor sale»” [cu trimitere la J.-J. Rousseau (2008), p. 65].

²⁸ C. G. Dissescu (1915b), p. 24.

²⁹ E. Neuman (1937), p. 53.

³⁰ B. Constant (2001), pp. 21–41 («Despre libertatea anticilor și libertatea modernilor»), 24.

³¹ A. Momigliano (1998), pp. 239–255 («*Freiheit und Frieden in der antiken Welt*»), 242–243.

Gibbon își exprimase în *Declinul și prăbușirea Imperiului Roman* (1776–1789) admirația pentru „*the pure and invigo-rating air of the republic*”³². Pe de altă parte, nici interpretarea lui Georg Jellinek, potrivit căreia „dintr-o perspectivă juridică, diferența dintre pozițiile individului antic și modern față de stat rezidă numai în aceea că libertatea celui din urmă în interiorul legilor statului este recunoscută în mod expres, în vreme ce în cazul celui dintâi era atât de evidentă, încât nu a găsit niciodată o expresie legislativă”³³ n-ar fi putut fi ca atare acceptată, dată fiind deosebirea fundamentală dintre poziția cetățeanului în *polis*-ul antic și în statul constituțiilor moderne, iar necesitatea unei *medieri între extreme* este ilustrată cum nu se poate mai bine și de felul în care interpretarea concepției lui Benjamin Constant pare să fi evoluat în ultimii ani de la un individualism radical care a contribuit la discreditarea întregului univers al liberalismului³⁴ la cea a unui „liberalism republican”³⁵, Constant întâlnindu-se astfel cu Adhemar Esmein a cărui doctrină de inspirație republicană a fost la rândul ei recent caracterizată ca „*un chemin serpentant entre le rousseauisme et l'interprétation libérale classique*”³⁶.

Privită din această perspectivă, concepția lui Otto von Gierke reprezintă „un tip de gândire istorică ce își propune cuprinderea și înțelegerea realității istorice pornind de la percepția unor tensiuni polare ale căror efecte pot fi documentate empiric”³⁷, iar tensiunea polară principală este cea dintre *unitate și libertate* ca ținte de cea mai mare importanță în istoria unui popor³⁸ – „procesele istorice se realizează în lupta dintre aceste două principii ... reconcilierea și armonia pot fi atinse la un moment dat printr-un element nou care intră în mersul istoriei, inte-ligența care sporește, *conștiința* popoarelor”³⁹ – identificată în opoziția dintre dreptul privat (*jus singulorum*) și dreptul public (*jus populi*) – „de o parte suveranitatea puterii unice și indivizibile a statului, de cealaltă parte suveranitatea individului”⁴⁰ – ca moștenire perenă a dreptului roman. Această moștenire trebuia să intre însă ca factor de sine stătător într-o sinteză europeană cu concepția unitară a dreptului germanic ca drept social (*Sozialrecht*) având ca figură centrală «tovărășia» (*Genossenschaft*) opusă tendințelor expansioniste deopotrivă ale puterii *statului* modern manifestate în dreptul public și ale puterii *individului* devenit în epoca modernă confruntată cu provocarea revoluției industriale figura centrală a societății civile organizate potrivit principiilor dreptului privat⁴¹. Ca ultim mare reprezentant al Școlii Istorice a Dreptului, Gierke pornește de la concepția fundamentală a dreptului ca expresie a

³² E. Gibbon (1993), p. 421.

³³ G. Jellinek (1921), pp. 292-312 (310).

³⁴ L. Gall (1963), pp. 293-342.

³⁵ O. Lembcke / F. Weber (2013), pp. 13-22.

³⁶ G. Sacriste (2015), p. 187.

³⁷ G. Oexle (1988), p. 205.

³⁸ G. Dilcher (2021), p. 122.

³⁹ G. Dilcher (1974-75), p. 327-328.

⁴⁰ O. Gierke (1889), p. 6.

⁴¹ G. Oexle (1988), p. 196-197.

conștiinței comune poporului din a cărei istorie face parte și a cărei elaborare specializată de către juriști presupune asumarea de către aceștia a faptului că „prezentul însușează un trecut și are răspunderea sa față de un viitor”⁴², iar acesta nu mai putea fi la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea cel propagat încă (și) în România de foile liberale. Poate de aceea și răspunsul dat de Gierke în 1911 la București elogiului lui Constantin Dissescu și constând într-un rezumat al criticii sale la adresa Codului civil german a fost reținut numai de ziarele conservatoare: „Pentru două lucruri am luptat: ca dreptul să fie [popular] și ca să fie social. El trebuie să fie popular, pentru că numai astfel poate exercita influența sa binefăcătoare, pentru că numai astfel poate fi dreptate, chiar dacă poporul nu-l va înțelege în toate amănuntele ... și trebuie să fie social, fiindcă numai astfel poate merge pe acea linie mijlocie dintre ideea statului suveran, dusă la extrem și socialismul extrem, amândouă periculoase pentru civilizație”⁴³. Rămase fără rezonanță în 1896, aceste idei aveau să rodească însă în dezbaterile constituțională de după 1919.

III.

În 1814, profesorul de drept privat roman al Universității din Berlin Friedrich Carl von Savigny publica un faimos pamflet despre *Chemarea timpului nostru pentru legiferare și știință juridică*, care, împreună cu prefața la primul număr al *Revistei pentru o știință istorică a dreptului* fondate de Savigny împreună cu profesorul de drept public Karl Friedrich Eichhorn în 1815, devine documentul fondator al Școlii Istorice a Dreptului din Germania. Opunându-se deopotrivă expresiei iusnaturaliste a Revoluției Franceze „lipsite de înțelegere pentru măreția și caracteristicile altor epoci, ca și pentru evoluția naturală a popoarelor și constituțiilor” și complementului iuspozitivist al aceleiași Revoluții, potrivit căruia „în condiții normale orice drept izvorăște din legi, adică din prescripții explicite ale puterii statale supreme”, iar știința juridică „are ca obiect numai conținutul legilor ... cu totul contingent și schimbător”⁴⁴, Savigny pornește de la premisa că dreptul nu este altceva decât viața poporului, „privită dintr-o perspectivă specifică” și ca atare conținutul lui nu poate fi nici *dedus* prin *speculații* raționale, nici *impus* prin *decizii* statale, ci se dezvoltă „în mod organic ... precum limba ... prin forțe interne liniștit lucrătoare și nu prin voința arbitrară a unui legiuitor ... în conștiința poporului”⁴⁵ ori, așa cum scrie Savigny în 1840 în cuvinte care „sunt aproape întocmai acelea ale lui Hegel”⁴⁶, ca manifestare a „spiritului poporului (*Volksgeist*), viu și activ comunitar în fiecare individ”⁴⁷.

⁴² N. Iorga (1923), p. 6.

⁴³ *Ordinea* (6 aprilie 1911); *Dimineața* (7 aprilie 1911).

⁴⁴ F.C. von Savigny (1814), p. 6.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 12.

⁴⁶ M. Djuvara (1930/1993), p. 335.

⁴⁷ F. C. von Savigny (1840), p. 14.

Toate aceste idei fundamentale sunt împărtășite de Otto von Gierke fără rezerve: și pentru el popoarele joacă rolul principal în formarea dreptului, dreptul german își are originile în „propriul nostru spirit popular”⁴⁸ și deopotrivă pentru germani și pentru toate celelalte popoare este valabilă teza potrivit căreia un popor ar renunța la o parte din sine însuși, dacă și-ar nega propriul drept⁴⁹. Importanta comparație a dreptului cu limba poporului⁵⁰ se datorează influenței lui Johann Gottfried Herder, pentru care limba reprezintă calea regală pentru descifrarea lumii populare și în același timp „izvorul conștiinței istorice, sau mai bine zis: al simțului istoricității”⁵¹. Așa cum pentru Herder „starea naturală a omului este starea societății”⁵² iar Burke opune contractului social modern „o asociere nu numai între cei care trăiesc, dar și între cei care trăiesc în prezent, cei care au murit și cei care se vor naște”⁵³, Savigny refuză și el de la bun început „mitologiile juridice”⁵⁴ individualist-contractualiste ale epocii moderne. Opus dreptului natural *rațional* ca „formă specifică de legitimitate a ordinilor create prin revoluție”, dreptul natural *popular* apare astfel ca un „drept natural al devenirii istorice”⁵⁵ înțeles și transpus de către juriști în formele dreptului savant: pe măsura creșterii complexității sociale și a formării corpurilor profesionale specializate, dreptul ia „o direcție științifică” și „așa cum dreptul trăia inițial în conștiința întregului popor, el trăiește acum în conștiința juriștilor care reprezintă poporul în această materie”, fără ca legătura dintre cele două conștiințe să fie întreruptă: „dreptul are o existență duală, fiind în mod permanent atât o parte a vieții populare generale, cât și o știință specială aflată în mâinile juriștilor”⁵⁶.

Întrucât juriștii germani fuseră aceia care pe parcursul Evului Mediu realizaseră în mod treptat receptarea dreptului roman ca drept (comun) pozitiv în teritoriile Sfântului Imperiu Roman al Națiunii Germane, Savigny asumă dreptul roman ca drept în vigoare al tuturor germanilor indiferent de statul căruia aceștia îi aparțineau la începutul secolului al XIX-lea, urmărind astfel să realizeze prin știința dreptului acea unificare juridică a întregii națiuni pe care adversarii săi o doriseră realizată printr-o codificare având ca model Codul civil francez din 1804. „Dublul paradox”⁵⁷ constând în faptul că dreptul german al cărui conținut era considerat ca avându-și originea în spiritul poporului german urma astfel să fie configurat de juriști ca profesioniști specializați⁵⁸ în termenii dreptului roman și utilizând metoda dreptului natural raționalist, avea să conducă la scindarea Școlii Istorică a Dreptului

⁴⁸ O. Gierke (1903), p. 19.

⁴⁹ A. Janssen (1974), p. 67–70.

⁵⁰ A se vedea pe larg A. Dufour (1991), pp. 195–220.

⁵¹ E. Forsthoff (1964), p. 14.

⁵² J. G. Herder (1973), p. 168.

⁵³ E. Burke (2000), p. 140.

⁵⁴ Pe larg P. Grossi (2007).

⁵⁵ M. Weber (1922), p. 496.

⁵⁶ F. C. von Savigny (1814), p. 12–13.

⁵⁷ A. Wijffels (2020), p. 348.

⁵⁸ J. Schröder (1976); H. Thieme (1963), p. 9; B.-R. Kern (1984), p. 10.

în ramura romanistă avându-l drept cap pe însuși Savigny și ca principali exponenți pe Georg Friedrich Puchta (1798–1846), Rudolf von Jhering (1818–1892) ori Bernhard Windscheid (1817–1892) și în cea germanistă, pornind de la Eichhorn și continuată printr-o serie la fel de renumită de juriști savanți avându-i ca principali exponenți pe Georg Beseler (1809–1888) și pe cel mai important discipol al acestuia, Otto von Gierke însuși. Considerând că receptarea dreptului roman de către germani în Evul Mediu „o mare nenorocire națională”⁵⁹ și că și nu în ultimul rând redactarea Codului civil german cu precădere de către romaniști demostrează cum „trata-mentul cu Pandecte ucide sufletul german în dreptul german”⁶⁰, germaniștii tind spre depășirea prăpastiei dintre «dreptul poporului» (*Volksrecht*) și «dreptul juriștilor» (*Juristenrecht*), deosebindu-se de romaniști prin insistența asupra necesității ca dreptul să fie „popular” (*volkstümlich*) deopotrivă sub aspectul *formei exterioare* (lingvistice) și sub cel al *formei interioare* (a modului concret de gândire specific poporului respectiv)⁶¹; altfel decât Codul civil redactat într-o limbă „incoloră și seacă, fără forță sugestivă” și conceput pornind de la premise universale abstracte, un veritabil drept popular, chiar dacă nu se poate aștepta la o înțelegere deplină din partea profanilor, trebuie totuși „să vorbească inimii poporului, impu-nându-se și sensibilității omului simplu ca drept bun, ca drept just, ca drept care îi consfințește propriul său drept”⁶².

După mai bine de o jumătate de secol, filosoful român Constantin Noica avea să-și însușească și el perspectiva juriștilor germaniști, atunci când scria că „pe drept cuvânt s-au putut plânge atâția istorici ai spiritului german că elementele dreptului germanic vechi s-au văzut înăbușite de dreptul roman, sau de cel nou, ivit în spiritul acestuia”⁶³, în contextul unei critici la adresa valorii intrinseci a dreptului roman pe care nu o vom discuta aici, dar care este relevantă în măsura în care evidențiază paralelismul dintre critica receptării dreptului roman în Germania de către juriștii germani aparținând ramurii germaniste a Școlii Istorice a Dreptului și critica formulată de unii juriști români la adresa receptării dreptului civil francez cu ocazia adoptării Codului civil român din 1864 într-un context cultural marcat de critica «formelor fără fond» pe care comentatori străini o raportează la ideile Școlii Istorice a Dreptului cu trimitere nu doar în mod general la Friedrich Carl von Savigny⁶⁴, ci chiar la Georg Beseler⁶⁵. Cu atât mai mult cu cât un istoric al dreptului românesc de anvergura lui Valentin Al. Georgescu îl considera pe Constantin Dissescu exemplar pentru această critică⁶⁶, trebuie observată în cazul acestuia din urmă similitudinea cu

⁵⁹ G. Beseler (1843), p. 55.

⁶⁰ O. Gierke (1903), p. 27. – Despre germaniști S. Meder (2011), pp. 306–310; G. Dilcher (2016).

⁶¹ A. Janssen (1974), p. 68.

⁶² O. Gierke (1896), p. 9–10 („*Es muss zum Herzen des Volkes sprechen, es muss auch im einfachen Manne die Empfindung wecken, dass es gutes Recht, dass es gerechtes Recht ist, dass es sein Recht kündet.*“)

⁶³ C. Noica (1997), p. 61–62.

⁶⁴ R. Daskalov & D. Mishkova (2014), p. 9.

⁶⁵ C. Folschweiler (2017), p. 310–311.

⁶⁶ V.-Al. Georgescu (1988), p. 238.

Otto von Gierke atunci când afirma despre codul civil din 1864 că „*rompant entièrement avec le passé ... a introduit un système juridique souvent en contradiction avec les faits, usages et traditions de la vie réelle*”⁶⁷, având consecințe dintre cele mai grave cât privește posibilitățile de evoluție a dreptului român⁶⁸, anume tocmai lipsa acelui caracter creativ (*schöpferisch*) pe care dreptul îl are potrivit lui Gierke tocmai atunci când este un drept popular, un drept care „s-a născut din spiritul poporului nostru și al timpului nostru”⁶⁹.

Deosebindu-se de romaniști prin atenția acordată acelor materii juridice care nu au intrat în sfera celor receptate din dreptul roman, germaniștii s-au concentrat asupra cutumelor populare, dar și a statutelor vechilor orașe germane, jucând un rol decisiv în configurarea unor ramuri de drept de cea mai mare actualitate în a doua jumătate a secolului al XIX-lea precum dreptul comercial, deosebindu-se de romaniști nu atât prin conceptele juridice utilizate, cât mai ales prin renunțarea la „ideologia individualistă”⁷⁰ și orientarea către structuri sociale solidariste⁷¹. Pe urmele lui Beseler, Otto von Gierke va proceda la o veritabilă „descoperire istorico-juridică a «tovărășiei» (*Genossenschaft*), din care va desprinde reprezentările axiologice despre originea și dreptul statului, precum și despre raportul dintre individ și societate”⁷². Presupunând o asociere bazată pe voința liberă a membrilor, *Genossenschaft* a fost și este greu de tradus prin „asociație” sau „corporație”⁷³, datorită spațiului prea larg ori, dimpotrivă, prea strâmt rezervat libertății membrilor acestei forme de asociere în raport cu grupul respectiv au făcut ca autorii străini să prefere de multe ori folosirea originalului german; pentru limba română, corespondentul semantic normal «tovărășie» ar putea fi folosit alternativ cu varianta poate mai potrivită «întovărășire», aceasta din urmă accentuând libera voință a individului de a se asocia unui grup a cărui identitate devine parte din propria sa identitate, fără însă ca astfel aceasta din urmă să fie cu totul absorbită de identitatea grupului.

Dacă termeni de origine latină precum cei menționați mai sus apar inadecvați, aceasta se datorează însă și faptului că pentru von Gierke, conceptul *Genossenschaft* este prin excelență „conceptul fundamental al dreptului privat german(ist), chiar al dreptului german(ic) însuși, el făcând diferența în raport cu dreptul roman” prin aceea că într-o asemenea comunitate se realizează „reconcilierea între libertatea individului și unitatea întregului de o asemenea manieră încât aceasta din urmă nu

⁶⁷ C. G. Dissescu (1904), p. 862: „Dreptul nostru este un trunchi care are două ramuri: o ramură a Dreptului original, produsul obiceiului pământului, și alta a Dreptului scris. S-a tăiat adânc prima ramură. Fatalmente nu s-a mai putut desvolta. Desvoltatu-s-a măcar cea d-a doua? Mai de loc, căci îi lipsește seva, sângele propriu, singur dătător de viață”.

⁶⁸ C. G. Dissescu (1899), p. 66.

⁶⁹ O. v. Gierke citat de A. Janssen (1974), p. 70.

⁷⁰ P. Grossi (2010), p. 164.

⁷¹ A. Wyjffels (2020), p. 350.

⁷² G. Oexle (1988), p. 196.

⁷³ A se vedea pe larg C. Jouin (2021), pp. 23–30.

se pierde prin asocierea cu alte persoane”⁷⁴. Cât privește istoria dreptului românesc, Costache Pherekyde a sesizat foarte bine aceleași nuanțe avute în vedere de Gierke pentru istoria juridică germană. „Latinul prin excelență este individualist, se identifică ca persoană. Tot ceea ce îi oferă un caracter concret sentimentului de libertate, apropierea unui bun care îi aparține, de care poate dispune după bunul său plac pe timpul vieții și pe care îl poate transmite moștenitorilor săi, domină în cazul său nevoia, necesitatea grupării și adaptării regulilor care nu îi sunt proprii. Și totuși, un mare număr de români au trăit pe parcursul întregii lor istorii într-o formă de comuniune specială, obștea, o comunitate de fapt, diferită de „mir” a rușilor sau de „zadruga” sârbilor, prin trăsătura fundamentală conform căreia partea nu se confundă cu masa comună, nu se pierde niciodată”⁷⁵.

În același fel, și în cazul «tovărășiei» studiate de Gierke pornind de la un imens material istoric, suntem în prezența unei persoane juridice *reale* – și nu o construcție *fictivă*, precum cea a tradiției romaniste – concepute „nu abstract pe lângă membrii ei, ci numai în aceștia”⁷⁶, într-o tradiție juridică exprimate „tocmai prin intermediul diferitelor categorii de grupări de interese colective, atât în dreptul privat, cât și în dreptul public; acest drept al tradiției germanice constituia pentru Gierke un «drept social» care se opunea abordării individualiste a romaniștilor, dar în egală măsură și caracterului artificial al statului în concepția unor specia-liști în dreptul public”⁷⁷. Spre deosebire de modelul unei conviețuiri mecanice a indivizilor liberi și egali, însă în egală măsură izolați unul de altul și supuși împreună statului atotputernic, Otto von Gierke dezvoltă – actualizând tradiția istorică – o concepție organică despre „stat și celelalte formațiuni ca organisme sociale”⁷⁸, anume concepția despre o societate formată din grupuri și asociații care „urcă de la individ prin familie, tovarășii și corporații auto-administrate până la nivelul statului conceput ca formă a întregului popor”, intermediind „oposițiile dintre stat și cetățean, respectiv societate și individ”, tot astfel precum „oposiția dintre dreptul public și dreptul privat este depășită prin triada formată din dreptul privat, dreptul public și dreptul social”⁷⁹. În același timp, fidel tradițiilor politice ale germaniștilor ilustrate cel mai bine prin prezența lui Georg Beseler în Parlamentul de la Frankfurt cu ocazia Revoluției din 1848–1849, Gierke consideră că statul ca „tovărășie” – ceea ce îndeobște numim „națiune” – nu poate exista în mod real în absența drepturilor politice ale cetățenilor, ridicând această problemă aproape în aceiași termeni în care un Nicolae Titulescu pleda înainte de Primul Război Mondial pentru implicarea cât mai largă în stat a poporului român.

Dezvoltată în urmă cu un secol și jumătate, teoria lui Gierke pare să fi rămas în continuare la fel de actuală, cel puțin datorită faptului că perspectivele confruntării lipsite de intermediere între un individ uman izolat și un stat devenit atotputernic nu

⁷⁴ A. Buschmann (2014), p. 187.

⁷⁵ C. Pherekyde (1943), p. 131.

⁷⁶ E. Wolf (1963), p. 680.

⁷⁷ A. Wijfels (2020), p. 356.

⁷⁸ O. von Gierke citat de P. Schröder (2021), p. 29.

⁷⁹ G. Oexle (1988), p. 196.

au încetat vreodată să constituie acele „pericole teribile care iau naștere în sânul societății noastre”⁸⁰, de unde și necesitatea continuării luptei pe care Gierke a dus-o permanent cu doctrinele extreme ale dreptului natural manifestate în individualismul fără limite și în concepțiile în continuare dominante despre capitalism, dar și cu socialismul de inspirație marxistă a cărui soluție ar constitui-o etatizarea întregii proprietăți private, susținând dreptul social ca „soluție intermediară între capitalism și socialism, a reconcilierii individualismului și comunității, a formei romane și a unității germanice, la nivelul libertății dobândite istoric”⁸¹. Într-un asemenea context, conceperea proprietății ca drept individual și funcție socială constituie în aceeași măsură și la fel de evident soluția evitării celor două extreme precum – la polul opus – conceperea statului deopotrivă ca stăpânire (*Herrschaft*) și tovarășie (*Genossenschaft*)⁸², în opoziție deopotrivă față de suveranitatea nelimitată a statului ca unitate absolută în raport cu libertatea aneantizată a indivizilor și față de concepția pluralistă pentru care statul, lipsit de suveranitate, trebuie considerat numai ca o asociație printre altele. Condensată la maximum, expresia definitivă a concepției lui Gierke se află în prelegerea susținută în împrejurările dramatice ale primăverii anului 1919 despre *Ideea germanică a statului*, având ca scop distilarea, istoricului constituției germane’ pentru a servi redactării Constituției de la Weimar și pentru a preveni orientarea către modele străine: „statul național”, „statul fundamentat istoric”, „statul ca o comunitate edificată organic”, „statul social”, „statul de cultură” și „statul de drept”⁸³. Caracterizau oare aceste elemente și statul român în virtutea Constituției din 1923?

Chiar și prezentată astfel numai în liniile sale cele mai generale, concepția expusă de Otto von Gierke în 1919 pare a constitui în mare parte și fără o prea mare exagerare o versiune condensată nu doar a propriei sale concepții juridice edificată în calitate de jurist specialist, ci și a lui Nicolae Iorga: statul național, statul fundamentat pornind de la propria sa istorie, statul organic opus ideilor abstracte, statul caracterizat de solidaritate în lipsa căreia „libertatea jos” și „autoritatea sus” nu pot constitui singure bazele unui edificiu durabil, „statul de cultură la Gurile Dunării” precum afirmase deja Mihai Eminescu, și „statul de drept” care pentru Nicolae Iorga nu se declina pornind mai întâi de la „codurile moarte”, ci de la „dreptul viu”, după cum o afirmase Eugen Ehrlich într-o conferință susținută după război la Ateneul Român din București și publicată fără întârziere în „Neamul Românesc” al marelui istoric român care – chiar fără a fi specialist în drept – îl aprecia cum se cuvine pe fostul profesor de drept roman al Universității din Cernăuți considerat nu doar fondatorul sociologiei juridice, ci și cel mai fidel discipol al lui Otto von Gierke. Acestea erau, într-adevăr, „ideile cele noi” a căror necunoaștere Nicolae Iorga i-o reproșase cu ocazia dezbaterilor din 1923 lui Constantin Dissescu și care, așa cum a subliniat în mai multe rânduri renumitul și regretatul istoric jurist

⁸⁰ O. von Gierke (1889), p. 10.

⁸¹ G. Dilcher (1974–1975), p. 336.

⁸² G. Oexle (1988), p. 202; G. Dilcher (2021), p. 119.

⁸³ O. von Gierke (1919), p. 25–28; pe larg K. Malowitz (2015).

și judecător constituțional Paolo Grossi (1933–2022), constituie bazele „constituționalismului post-modern”⁸⁴ inaugurat la Weimar în 1919 și desăvârșit la Roma în 1948. Însă în vreme ce un mare savant al istoriei însă profan al dreptului precum Iorga își putea permite să omită referințele directe la originile imediate ale acestor idei în teoria dreptului (constituțional), Dissescu scria în finalul unui text publicat în 1922 că dintre toate influențele străine care au contribuit la configurarea dreptului românesc „*la plus forte est celle du génie latin, triomphateur dans la guerre mondiale, puissamment assimilateur. C'est dire le triomphe de la conception juridique et sociale française*”⁸⁵.

Date fiind relațiile internaționale complicate din acea perioadă, putem înțelege omiterea de către Dissescu o dată cu începerea războiului a considerațiilor expuse cu prilejul vizitei lui Gierke la București, omisiune care va fi complicat în bună măsură și expunerea din 1915 în legătură cu *salus populi suprema lex*. Reorientarea către solidarismul de inspirație franceză și în mod special către Leon Duguit era de natură să producă tensiuni datorită deosebirilor de metodă între acesta din urmă și Otto von Gierke; cât privește însă fondul problemelor, în special conceperea proprietății ca funcție socială și a statului în termenii unei comunități organice, prefața semnată de Duguit la versiunea franceză din 1902 a voluminoasei lucrări a profesorului Woodrow Wilson privind *Statul* vorbea de la sine: „*M. Wilson a-t-il cent fois raison d'écrire: «La société n'est en aucun sens artificielle; elle est naturelle et organique que l'homme individuel lui-meme»* (n. 1392)”⁸⁶, ceea ce Duguit nu mai era totuși dispus să îi con-ceadă cu privire la o interpretare a principiului *salus populi suprema lex esto* care „opunea socialismului cetăților antice individualismul raselor germanice și al creștinismului”, semnalând apoi și „*certaines rapprochements artificiels, certaines comparaisons suspectes, certaines explications simplistes, notamment le long parallèle que fait M. Wilson entre Rome et Angleterre*”⁸⁷. Dacă apropierea până la similitudine dintre Gierke și Duguit în materia solidarismului organic și aici în special cât privește concepția despre proprietate ca funcție socială sunt deja suficient de bine documentate⁸⁸, orice referire la maxima romană de mai sus ar trebui să țină seama de faptul că Marcus Tullius Cicero plasează literal principiul *salus populi suprema lex esto* în contextul războiului – „în timp de război, consului trebuie să dețină puterea supremă și să nu asculte de nimeni, binele poporului trebuie să fie pentru ei legea supremă”⁸⁹ – și astfel se explică de ce actul de guvernământ este, așa cum scrie Paul Negulescu, un „act prin care guvernul poate să depășească puterile lui constituționale; cu toate acestea actul nu poate fi declarat ilegal”⁹⁰ spre deosebire de actul administrativ normal. În condițiile alternanței „mai

⁸⁴ P. Grossi (2018), p. 27; P. Grossi (2019), p. 57, 61.

⁸⁵ C. G. Dissescu (1922), p. 303

⁸⁶ L. Duguit (1902), p. X.

⁸⁷ *Ibidem*, p. XIV, XV.

⁸⁸ C. Argyriadis-Kervegan (2018); L. van Vliet / A. Parise (2018).

⁸⁹ Cicero (2004), III 2 p. 154–55.

⁹⁰ P. Negulescu (1925), p. 441.

mult sau mai puțin forțate⁹¹ dintre *salus populi* și expresiile semantic echivalente *salus patriae*, *salus rei publicae* și *salus publica*, formula ciceroniană a ajuns însă în decursul a mai bine de două milenii să fie interpretată ca maximă aplicabilă în starea excepțională a războiului nu mai puțin decât în cea normală a unei *guvernări republicane* în timp de pace, devenind de-a lungul unei tradiții neîntrerupte a filosofiei politice și juridice⁹² reperul central pentru ceea ce în teoria politică se înțelege prin „binele comun” (*bonum commune*, *Gemeinwohl*)⁹³ consacrat până astăzi în formula constituțională a jurământului înalților funcționari ai statului de a servi *bunăstarea spirituală și materială a poporului*.

Astfel stând lucrurile, s-ar putea spune că totuși Nicolae Iorga nu s-a înșelat întru totul atunci când i-a reproșat lui Dissescu necunoașterea „ideilor noi” în materie constituțională: ideea la care Nicolae Iorga se referea în acest context era tocmai ideea republicanismului – în sine perfect compatibil cu monarhia constituțională – a cărei victorie o celebrase, de altfel, într-un celebru pasaj în care contrapune Revoluția Americană (care „s-a făcut cu tradiții istorice”⁹⁴) și Revoluția Franceză (care „s-a făcut cu oameni izolați”), celebrând-o pe prima ca fiind „într-adevăr o cucerire a libertății, sprijinită pe tot ce este mai bun, pe tot ceea ce în prezent înfrățește mai mult pe oameni, sprijinită pe organisme dezvoltate încet, care, fiindcă ele au creat țara, ele au dreptul să hotărască de soarta ei”⁹⁵. Invers, dintr-o perspectivă liberală mai recentă, se poate desprinde concluzia că realitățile politice românești din 1923 erau cu totul favorabile acestei perspective, anume tocmai datorită convergenței dintre perspectiva politică teoretică a unui Iorga și cea practică a fruntașilor Partidului Național Liberal: „În vreme ce, de la John Locke și Adam Smith, liberalismul clasic procedea la o excludere radicală a comunității organice, lăsând față în față indivizii și guvernarea civilă, liberalismul românesc pune apăsător în evidență drepturile colective ale corpului social, menajează grupurile intermediare și încredințează statului sarcini de natură să favorizeze iresponsabilitatea politică a indivizilor”, ceea ce nu a rămas fără consecințe cât privește «statul de drept»: „Inventarea statului de drept în România secolului al XIX-lea nu a fost consecința necesară a descompunerii ireversibile a corpului social tradițional, a dizolvării spontane a grupurilor intermediare. Dimpotrivă, acestea au supraviețuit Constituției, unele din ele, ca de pildă obștile țărănești, până în primele decenii ale secolului al XX-lea”⁹⁶.

Pe cât de pronunțat este relieful *bonum commune* în opera lui Gierke⁹⁷ (acesta interpretând *salus publica* mai degrabă în sensul lui Paul Negulescu⁹⁸), pe atât de

⁹¹ J. Isensee (2006), p. 9.

⁹² Pe larg E.-W. Böckenförde (2002).

⁹³ J. Isensee (2014), p. 19.

⁹⁴ N. Iorga (1928), p. 249.

⁹⁵ Ibidem, p. 252.

⁹⁶ D. Barbu (), p. 270, 271.

⁹⁷ K. Malowitz (2002).

⁹⁸ Comp. O. von Gierke (1919), p. 17.

stringentă este interpretarea Constituției de la Weimar în cheie specific republicană⁹⁹, iar aceasta din urmă este la rândul ei incompatibilă cu deprecierea tipic liberală de care are parte Cicero („adept al partidului conservator, mai mult decât al partidului înaintat”) în cursul de *Drept constituțional* al lui Constantin Dissescu: „*Republica* lui Cicerone ... nu are multă originalitate, și din punct de vedere al politicii teoretice, nu are însemnătate”¹⁰⁰. Pentru Nicolae Iorga, ca și pentru Cicero, este valabil contrariul: originalitatea și chiar ceea ce Dissescu înțelege prin politica teoretică sunt prea puțin importante în materie constituțională. *Nostra autem res publica non unius esset ingenio, sed multorum, nec una hominis vita, sed aliquot constituta saeculis et aetatibus ... facilius autem quod est propositum consequar, si nostram rem publicam ostendero, quam si mihi aliquam, ut apud Platonem Socrates, ipse finxero*: întrucât statul roman nu este opera energiilor spirituale ale unui singur om, ci a mai multora, și nu într-o singură generație, ci în succesiunea mai multor epoci istorice, Cicero prescrie ca metodă pentru înțelegerea „stării optime” a acestuia (*optimus status civitatis*)¹⁰¹ înfățișarea istoriei de-a lungul căreia statul însuși s-a dezvoltat prin naștere, creștere, maturizare, întărire și afirmare, iar nu elaborarea intelectuală a modelului unui stat ideal precum cea datorată lui Socrate, așa cum o cunoaștem de la Platon¹⁰². Ferm atașat acestei și astăzi atât de actuale¹⁰³ tradiții europene de gândire politică republicană, Nicolae Iorga opunea în 1923 la rândul său „elaborarea istorică a Constituției noastre” tuturor acelor proiecte care și-ar propune „să rezolve în câteva pase mistice sau în câteva calcule pur aritmetice o chestiune la care este interesat tot trecutul unui popor și întreg sufletul aceluia popor”¹⁰⁴. De atunci și până astăzi, o teorie (juridică) republicană românească așteaptă să fie construită de juriști specializați pe urmele genialului istoric român.

Bibliografie

- Antonescu, Emilian (1911): *Discursul domnului Em. Antonescu rostit la Camera în afacerea tramvaielor*, M. Lazăr, Pitești.
- Argyriadis-Kervegan, Caroula (2019): *Droits subjectifs et théories holistes de la société: Althusius, Gierke, Duguit*, în O. Beaud etc. (dir.), *Droits subjectifs et citoyenneté*, Classiques Garnier, Paris, pp. 25–48.
- Barbu, Daniel (2001): *Bizanț contra Bizanț. Explorări în cultura politică românească*, Nemira.
- Baume, Sandrine (2002): *Penser l'«état organique». Enjeux critiques d'une analogie*, Revue européenne des sciences sociales, Tome XL, n°122, pp. 119–139.

⁹⁹ R. Gröschner (2016), p. 7-11; pe larg asupra teoriei constituționalismului republican R. Gröschner & O. Lembke (2006)

¹⁰⁰ C. Dissescu (1915b), p. 142, 141.

¹⁰¹ Cicero (2010), p. 148–49 (I 71).

¹⁰² *Ibidem*, p. 150 / 151–152 (II, 1).

¹⁰³ D. Engels (2019), p. 178: „ordinea optimă a continentului nostru nu rezultă din abstracțiuni, ci dintr-un studiu temeinic al istoriei noastre și din aplicarea experiențelor acestuia propriului nostru timp”.

¹⁰⁴ N. Iorga (1923), p. 6.

- Beseler, Georg (1943): *Volksrecht und Juristenrecht*, Weidmann, Leipzig.
- Bobbio, Norberto (2006): *Liberalism și democrație*, ed. a II-a, trad. A.-L. Stoicea, Nemira.
- Burke, Edmund (2000): *Reflecții asupra Revoluției din Franța*, trad. M. Czobor-Lupp, Nemira, București.
- Buschmann, Arno (2014): *Mit Brief und Siegel. Kleine Kulturgeschichte des Privatrechts*, C. H. Beck, München.
- Cantacuzino, Matei (1921/1998): *Elementele dreptului civil*, All Beck, București.
- Chazal, Francois (2010): *Léon Duguît et François Géný: controverse sur la rénovation de la science juridique*, R. I. E.J., vol. 65, pp. 85–133.
- Cicero, Marcus Tullius (2004): *De legibus. Paradoxa Stoicorum / Über die Gesetze. Stoische Paradoxien*, übers. R. Nickel, Artemis & Winkler, München / Zürich.
- Cicero, Marcus Tullius (2010): *Der Staat - De re publica*, übers. R. Nickel, Artemis & Winkler, Mannheim.
- Conte, Emanuele (2019): *The Order and the Volk. Romantic Roots and Enduring Fascination of the German Constitutional History*, în H. Dondorp, M. Schermaier și B. Sirks (eds.), *De rebus divinis et humanis. Essays in Honour of Jan Hallebeek*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, pp. 7–26.
- Daskalov, Rumen & Mishkova, Diana (2014): «Forms without Substance»: *Debates on the Transfer of Western Models to the Balkans*, în R. Daskalov & D. Mishkova (eds.), *Entangled Histories of the Balkans. Volume Two: Transfers of Political Ideologies and Institutions*, Brill, Leiden / Boston.
- Dilcher, Gerhard (1974–1975): *Genossenschaftstheorie und Sozialrecht: ein „Juristensozialismus“ Otto von Gierkes?*, Quaderni fiorentini per la storia del pensiero giuridico 3–4, II „Socialismo giuridico”, tomo I, pp. 319–365.
- Dilcher, Gerhard (2016): *The Germanists and the Historical School of Law: German Legal Science between Romanticism, Realism, and Rationalization*, *Rechtsgeschichte / Legal History*, vol. 24, pp. 20–72.
- Dilcher, Gerhard (2021): *Otto von Gierke. Der Staat als herrschaftlich-genossenschaftlich verfasstes Gemeinwesen*, în W. Pauly / H. Riem (Hg.), *Staat und Historie, Nomos*, Baden-Baden, pp. 113–142.
- Diogenide, E. (1911): *D. Profesor C. G. Dissescu, dreptul roman și codul civil german*, Ramuri, Craiova.
- Dissescu, Constantin G. (1889): *Origina și condițiunea proprietății în România*, C. Göbl, București.
- Dissescu, Constantin G. (1899): *Originele dreptului român*, Tip. Marinescu & Șerban, București.
- Dissescu, Constantin G. (1904): *L'influence du Code civil français en Roumanie*, în *Le Code civil 1804-1904. Livre du Centenaire, Tome second*, A. Rousseau, Paris, pp. 849–871.
- Dissescu, Constantin G. (1911): *Introducerea la studiul dreptului constituțional*, F. Görl, București.
- Dissescu, Constantin G. (1915a): *Ce este Enciclopedia dreptului*, F. Görl, București.
- Dissescu, Constantin G. (1915b): *Dreptul constituțional. Istoria dreptului public, dreptul public comparat, teoria generală a statului, dreptul constituțional al României*, ed. a III-a, Socec, București.
- Dissescu, Constantin G. (1922): *L'évolution du droit public roumain de 1869 a 1920*, în *Les transformations du droit dans les principaux pays depuis cinquante ans (1869–1919): livre du cinquanteenaire de la Société de législation comparée*, t. I, L.G.D.J., Paris, pp. 297–303.

- Djuvara, Mircea (1930/1993): *Teoria generală a dreptului. Drept rațional, izvoare și drept pozitiv*, All Beck, București.
- Drăghia, Dan (2007): *Constantin Dissescu și proprietatea: trei teme de reflecție*, în vol. Sud-Estul și Contextul European. Proprietatea, Academia Română – Institutul de Studii Sud-Est Europene, Buletin XII. 2003–2007, Ed. Univ. din București, pp. 67–75.
- Duguit, Leon (1902): *Preface*, în W. Wilson, L'Etat, trad. J. Wilhelm, Girard & Briere, Paris.
- Dufour, Alfred (1991): *Droits de l'Homme, Droit naturel et Histoire*, PUF, Paris.
- Engels, David (2019): *Lokalismus, Regionalismus, Nationalismus – Hesperialismus? Der Weg zu einer neuen europäischen Verfassung – eine politische Utopie*, în D. Engels (Hg.), *Renovatio Europae: Plädoyer für einen hesperialistischen Neubau Europas*, Manuscriptum, Lüdinghausen-Berlin, pp. 177–217.
- Esmein, Adhemar (1908): *Éléments de droit constitutionnel français et comparé*, 5e éd., Paris.
- Folschweiller, Cécile (2017): *Philosophie et nation. Les Roumains entre question nationale et pensée occidentale au XIXe siècle*, Honore Champion, Paris.
- Forsthoff, Ernst (1964): *Recht und Sprache Prolegomena zu einer richterlichen Hermeneutik*, 2. Aufl., Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt.
- Fustel de Coulanges, Numa (1985): *Cetatea antică: studiu asupra cultului, dreptului și instituțiilor Greciei și Romei*, vol. 2, Meridiane, București.
- Gall, Lothar (1963): *Benjamin Constant. Seine politische Ideenwelt und der deutsche Vormärz*, F. Steiner Wiesbaden.
- Gierke, Otto (1868): *Das deutsche Genossenschaftsrecht. 1. Band: Rechtsgeschichte der deutschen Genossenschaft*, C. Weidmann, Berlin.
- Gierke, Otto (1889): *Die soziale Aufgabe des Privatrechts*, J. Springer, Berlin.
- Gierke, Otto (1896): *Das Bürgerliche Gesetzbuch und der Deutsche Reichstag*, Heymann, Berlin.
- Gierke, Otto (1903): *Die Historische Rechtsschule und die Germanisten*, Heymann, Berlin.
- Gierke, Otto von (1911): *Consultation sur la situation juridique de la Societe Municipale des Tramways de Bucarest*, C. Lăzăreanu, București.
- Gierke, Otto von (1919): *Der germanische Staatsgedanke*, C. Weidmann, Berlin.
- Georgescu, Valentin Al. (1931): *Sur la nature et l'évolution générale de la propriété à Rome*, Extrait de la „Gazeta Juridică”, Bucarest.
- Georgescu, Valentin-Al. (1988): *Rumänien*, în Handbuch der Quellen und Literatur der neueren europäischen Privatrechtsgeschichte, 3. Band / 5. Teilband: Südosteuropa, C. H. Beck, München.
- Gröschner, Rolf (2016): *Weil wir frei sein wollen: Geschichten vom Geist republikanischer Freiheit*, Mohr Siebeck, Tübingen.
- Gröschner, Rolf & Lembcke, Oliver (2006): *Ethik und Recht. Grundlegung einer republikanischen Verfassungsstaatslehre*, în N. Knoepffler et al. (Hrsg.): *Einführung in die Angewandte Ethik*, Freiburg / München, pp. 47–74.
- Grossi, Paolo (2007): *Mitologie giuridiche della modernità*, terza edizione, Giuffrè, Milano.
- Grossi, Paolo (2011): *L'Europa del diritto*, Laterza, Roma.
- Grossi, Paolo (2018): *Una Costituzione da vivere, Marietti 1820*, Bologna.
- Grossi, Paolo (2019): *Costituzionalismi tra „moderno” e „pos-moderno”*, Editoriale Scientifica, Napoli.
- Herder, Johann Gottfried (1973): *Scrieri*, Univers, București.

- Ioanițescu, D. (1921): *Anteproect de Constituție, întocmit de cercul de studii al Partidului Național Liberal, cu o expunere de principii*, Biblioteca cerc de studii P.N.L., București.
- Iorga, N. (1923): *Istoricul Constituției românești*, în Institutul Social Român (ed.), *Noua Constituție a României și noile constituții europene*, Cultura Națională, București, pp. 5–24.
- Isensee, Josef (2014): *Gemeinwohl und öffentliches Amt. Vordemokratische Fundamente des Verfassungsstaates*, Springer VS, Wiesbaden.
- Isensee, Josef (2009): *Salus publica – suprema lex?*, F. Schöningh, Paderborn.
- Janssen, Albert (1974): *Otto von Gierkes Methode der geschichtlichen Rechtswissenschaft: Studien zu den Wegen und Formen seines juristischen Denkens*, Musterschmidt, Göttingen-Frankfurt-Zürich.
- Jellinek, Georg (1921): *Allgemeine Staatslehre*, 3. Aufl., Springer, Berlin-Heidelberg.
- Jouin, Celine (2021): *Le moment Gierke*, Droit & Philosophie, Fevrier 2021.
- Kern, Bernd-Rüdiger (1984): *Die historische Rechtsschule und die Germanisten*, ZRG GA vol. 101, pp. 4–29.
- Lembcke, Oliver / Weber, Florian (2013): *Einleitung: Constants republikanischer Liberalismus*, în O. Lembcke / F. Weber (Hrsg.), *Republikanischer Liberalismus: Benjamin Constants Staatsverständnis, Nomos*, Baden-Baden.
- Locke, John (1999): *Al doilea tratat despre cărmuire*, trad. S. Culea, Nemira, București.
- Malowitz, Karsten (2002): *Freiheit in Gemeinschaft. Zu Rezeption und Bedeutung der Gemeinwohl-idee in der Genossenschaftstheorie Otto von Gierkes*, în H. Münkler & K. Fischer (Hg.), *Gemeinwohl und Gemeinsinn im Recht*, Band 3, Akademie-Verlag, Berlin, pp. 141–164.
- Malowitz, Karsten (2015): „... *Wiederbesinnung auf unser Germanentum ...*” – *Otto von Gierke und der Kampf um die Deutung der Weimarer Republik und ihre Verfassung*, în M. Llanque & D. Schulz (Hg.), *Verfassungsidee und Verfassungspolitik*, De Gruyter, Oldenbourg, pp. 53–78.
- Meder, Stephan (2011): *Rechtsgeschichte. Eine Einführung*, 4. Auflage, Böhlau, Köln.
- Momigliano, Arnaldo (2000): *Ausgewählte Schriften zur Geschichte und zur Geschichtsschreibung*, Band 3, J. B. Metzler, Stuttgart-Weimar.
- Negulescu, Paul (1925): *Tratat de drept administrativ român*, vol. I, ed. a III-a, Tip. Române Unite, București.
- Neuman, Emanuel (1937): *Limitele puterii statului*, București.
- Nippel, Wilfried (2008): *Antike oder moderne Freiheit? Die Begründung der Demokratie in Athen und in der Neuzeit*, Fischer, Frankfurt.
- Noica, Constantin (1997): *Manuscrișele de la Cămpulung*, Humanitas, București.
- Oexle, Otto Gerhard (1988): *Otto von Gierkes „Rechtsgeschichte der deutschen Genossenschaft”. Ein Ver-such wissenschaftsgeschichtlicher Rekapitulation*, în N. Hammerstein (Hg.), *Deutsche Geschichtswissenschaft um 1900*, F. Steiner, Stuttgart, pp. 193–218.
- Pherekyde, Costache (1943): *Extension du Code Napoléon en Transylvanie*, Pandectele Române, Partea a IV-a, pp. 129–132.
- Pfeiffer-Munz, Suzanne (1979): *Soziales Recht ist deutsches Recht : Otto von Gierkes Theorie des sozialen Rechts untersucht anhand seiner Stellungnahmen zur deutschen und zur schweizerischen Privatrechtskodifikation*, Schulthess, Zürich.
- Rousseau Jean-Jacques (2008): *Despre contractul social sau principiile dreptului politic*, trad. C. Avramescu, Nemira, București.

- Sacriste, Guillaume (2015): *Adhémar Esmein et la République romaine*, Revue Française d'Histoire des Idées Politiques, vol. 41, pp. 185–208.
- Savigny, Friedrich Carl von (1814): *Vom Beruf unsrer Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft*, Mohr & Zimmer, Heidelberg.
- Savigny, Friedrich Carl von (1840): *System des heutigen römischen Rechts*, Band I, Veit, Berlin.
- Schröder, Jan (1976): *Savigny's Spezialistendogma und die «soziologische» Jurisprudenz*, Rechtstheorie vol. 7, pp. 23–52.
- Schröder, Peter (2021): *Recht und Geschichte im Staatsverständnis Otto von Gierkes – eine Einleitung*, în P. Schröder (Hrsg.), *Der Staat als Genossenschaft. Zum rechtshistorischen und politischen Werk Otto von Gierkes*, Nomos, Baden-Baden, pp. 9–32.
- Teodorescu, Anibal (1923): *Solidarismul juridic*, în Institutul Social Român (ed.), *Doctrinile partidelor politice*, Ed. Cultura Națională, București, pp. 218–226.
- Thieme, Hans (1963): Savigny und das Deutsche Recht, ZRG GA, vol. 80, pp. 1–26.
- van Vliet, Lars / Parise, Agustin (2018): *The development of the social function of ownership: Exploring the pioneering efforts of Otto von Gierke and Léon Duguit*, în G. Muller ș.a. (eds.), *Transformative property law: Festschrift in honour of A.J. van der Walt*, Juta Law Publisher, Cape Town, pp. 265–294.
- Weber, Max (1922): *Wirtschaft und Gesellschaft*, Mohr (Siebeck), Tübingen.
- Wijffels, Alain (2020): *Introduction historique au droit. France, Allemagne, Angleterre*, 3eme ed., PUF, Paris.
- Wolff, Martin (1923): *Reichsverfassung und Eigentum*, în Festgabe der Berliner Juristischen Fakultät für W. Kahl, Mohr Siebeck, Tübingen, pp. 3–30.